

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра туристичного та
готельно-ресторанного бізнесу

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

Герасименко В.Г.

(підпис)

“ ___ ” _____ 2018 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

зі спеціальності *242 Туризм*

(шифр та найменування спеціальності)

за магістерською програмою професійного спрямування

«Економіка та організація туристичної діяльності»

(назва магістерської програми)

на тему: **«РОЗРОБКА МОДЕЛЕЙ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ
ДЛЯ МАЛИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ»**

Виконавець:

студентка 68 гр. ФМЕ

Коваленко П.В.

/підпис/

Науковий керівник:

к.е.н., доцент

Михайлюк О.Л.

/підпис/

ОДЕСА – 2018

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	7
1.1. Характеристика основних понять і визначень туристичної діяльності.....	7
1.2. Кластери як основа комплексного розвитку туризму.....	16
1.3. Нормативно-правова база у сфері туризму і кластеризації.....	18
РОЗДІЛ 2. СВІТОВИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ПРОЦЕСУ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	29
2.1. Світовий досвід процесу кластеризації	29
2.2. Національний досвід процесу кластеризації	37
2.3. Моделі туристичних кластерів	43
РОЗДІЛ 3. МОДЕЛІ ТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ ДЛЯ МАЛИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ	60
3.1. Агро-рекреаційно-туристичний кластер на базі Фрумушико-Нова	60
3.2. Перспективи формування «Туристичного кластера Вилково»..	66
3.3. Модель туристичного кластера м. Мала Виска Кропивницької області	67
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Сучасний світовий міжнародний туризм характеризується високими темпами розвитку та відіграє вагомую роль в господарстві багатьох країн і регіонів. В окремих державах він став ваговою статтею доходів і належить до найбільш динамічних сфер національного господарства.

Міжнародний туризм, як сфера діяльності, отримав розвиток в середині XIX ст., а масовий характер набув з другої половини минулого століття. В цей час люди все більше стали мандрувати, керуючись не гострою необхідністю, а новими можливостями. Тому кількість туристів зростала з кожним роком, так якщо в 1950 р. було зареєстровано 23,3 млн. міжнародних туристських прибуттів, то у 1980 р. – 284,8 млн., в 1990 р. – 390,0 млн., в 2000 р. – 675 млн., в 2004 р. – 760 млн. В 2016 р. число міжнародних туристських прибуттів склало 1 мільярда 235 млн.

Ще більш високими темпами зростала прибутковості. Про це свідчать наступні дані: в 1950 р. надходження від туризму становили 2,1 млрд. дол. США, а в 2016 р. досягли астрономічної цифри в трильйон двісті мільйонів доларів США. Це означає, що люди все більше коштів витрачають на відпочинок, розваги, ділові поїздки, що час перебування туристів за кордоном зріс, стали освоюватися більш дорогі і віддалені туристичні ринки.

Туризм є однією з найбільш дохідних і таких, що найбільш інтенсивно розвиваються, сфер світового господарства. Він «забезпечує підвищення конкурентоспроможності країн і регіонів в результаті створення нових робочих місць, підвищення рівня життя населення. Туризм впливає на збереження і розвиток культурного потенціалу, веде до гармонізації відносин між різними країнами і народами, що відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем».

За даними Держкомстату, у 2017 році послуги туризму пропонувало більше 3500 компаній. Всього ними було реалізовано майже 1,6 млн. путівок на суму понад 27 млрд грн.

Найпопулярнішим регіоном України внутрішнього туризму у 2017 році була Київська область - переважно за рахунок столиці, в якій найвища концентрація бізнесових та ділових, науково-навчальних та історико-культурних ресурсів. Минулого року столичний регіон відвідали 5 млн 684 тис. туристів.

У ТОП-3 також входять Львівська та Одеська області: 2 млн 505 тис. та 2 млн 335 тис. осіб відповідно.

Влітку 2017 року туристи, які раніше віддавали перевагу Криму, розділилися між регіонами України та частково обрали іноземні курорти, зазначили у міністерстві.

Лідерами за обсягами туристичних відвідувань у літній період 2017 року стали Одеська, Херсонська, Запорізька, Львівська, Івано-Франківська та Миколаївська області.

За даними Київстару лідерами за кількістю відвідувань українців протягом літнього сезону 2017 року стали такі області: Одеська - 1303,4 тис. осіб (10,4 %), Херсонська - 1004,6 тис. осіб (8 %), Запорізька - 791,3 тис. осіб (6,3 %), Львівська - 721,9 тис. осіб (5,7 %), Івано-Франківська - 528,6 тис. осіб (4,2 %), Миколаївська - 491,1 тис. осіб (3,9 %).

Теорію створення кластерів досліджували М. Портер [63-65], Бондарчук Н.В. [22], Войнаренко М. [24, 25], Горлачук В.В. [27], Соколенко С.І. [71-73] та інші; кластерні утворення у туристичній сфері досліджені Адамановою З.О. [18], Ніколаєвим Ю.О. [51], Петіною Г. [60], Потаповою І.І. [62], Требухом А.В. [86] та іншими; особливості розвитку туристичної та готельно-ресторанної сфери, туристичних кластерів в Одеській області досліджуються у статтях Семенова В.Ф. [70-73], Давиденко І.В. [30], Михайлюк О.Л. [47-50].

Метою кваліфікаційної роботи є: дослідити світовий і український досвід формування моделей туристичних кластерів.

Мета дослідження розкривається через виконання наступних **завдань**:

- розкрити сутність основних понять і визначень туристичної діяльності;
- дослідити кластери як основу комплексного розвитку туризму;
- проаналізувати нормативно-правову базу у сфері туризму і кластеризації;
- дослідити світовий і національний досвід процесу кластеризації туристичної діяльності;
- визначити провідні моделі туристичних кластерів;
- запропонувати організаційну модель агро-рекреаційно-туристичний кластер на базі Фрумушико-Нова;
- обґрунтувати перспективи формування «Туристичного кластера Вилково»;
- розробити модель туристичного кластера м. Мала Виска Кропивницької області.

Об'єкт дослідження: територіальні моделі виробничо-туристичних кластерів.

Предмет дослідження: процес формування та розвитку територіальних моделей виробничо-туристичних кластерів.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

- досліджена законодавча і нормативно-правову базу у сфері туризму і кластеризації;
- визначена роль кластерів як основи комплексного розвитку туризму;
- проаналізований світовий і національний досвід процесу кластеризації;
- проаналізовано досвід формування моделей туристичних кластерів;
- визначено провідні моделі туристичних кластерів;
- запропоновано організаційну модель агро-рекреаційно-туристичний кластер на базі Фрумушико-Нова;
- обґрунтовано перспективи формування «Туристичного кластера Вилково»;

- розроблена модель туристичного кластера м. Мала Виска Кропивницької області.

Методи дослідження: порівняльного, історичного, статистичного- для аналізу моделей кластерів; SWOT- аналізу для визначення сильних і слабких сторін процесу кластеризації; предметного моделювання, аналогії, метод аналіз-синтез, системно-структурний – для систематизації основних понять.

Інформаційна база дослідження. Дослідження по темі **кваліфікаційної** роботи проводилися з використанням різних методів: порівняльного, історичного, статистичного, SWOT- аналізу, а також аналізу законодавчих актів, комплексних програм розвитку регіонів, концепцій та стратегій розвитку окремих видів діяльності територій; літературних джерел, матеріалів офіційних сайтів туристичних агенцій, об'єднаних територіальних громад, обласних та районних адміністрацій.

Публікації та апробація результатів дослідження

1. Коваленко П. Класифікація методів оцінки конкурентоспроможності туристичних підприємств.- Матеріали круглого столу та студентської науково-практичної конференції «РОЗВИТОК СТАЛОГО ТУРИЗМУ: ВИКЛИКИ І МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ТУРИСТИЧНОГО ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ» від 12 квітня 2017 року.- м. Одеса, С.246-248.

2. Коваленко П. Організаційні підходи до створення кластерів сільського туризму в Україні // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 40. – 767 с. (С. 19-21).

Кваліфікаційна робота складається і вступу, трьох розділів, висновків і пропозицій. Містить 5 таблиць, 16 рисунків, 7 додатків і списку літератури з 93 найменувань.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

1. Довготермінова стратегія розвитку туристичних кластерів повинна визначатися у тісному контакті органів державної влади та головних підприємств туристичного бізнесу. Тому важливим аспектами є розробка і вдосконалення законодавчої бази організації туристичних кластерів.

2. Для України кластеризація є одним із шляхів розбудови економіки та підтримки її на належному рівні в системі світових господарських відносин. Отже, проблема полягає у тому, щоб шляхом структурної перебудови виробництва забезпечити координацію діяльності усіх ланок технологічного ланцюга і залучити значні фінансові ресурси з метою підвищення конкурентоспроможності регіонів та держави, а також внутрішні та іноземні інвестиції, створити нові підприємства, сприяти інноваційному розвитку.

3. Створення кластерів сприятиме росту продуктивності та інноваційної активності підприємств, які входять до складу кластера, а також підвищенню інтенсивності розвитку малого і середнього підприємництва, активізації залучення інвестицій, забезпеченню прискореного соціально-економічного розвитку регіонів, що у кінцевому результаті дозволить збільшити кількість робочих місць, заробітну плату і надходження до бюджетів усіх рівнів, підвищити стійкість та конкурентоспроможність економіки регіонів.

4. Для ефективного функціонування ринку туристичних послуг необхідним є виконання наступних умов:

- політична та економічна стабільність, високий рівень доходів населення;
- гармонізація податкового, валютного, митного, прикордонного та інших форм регулювання;
- залучення інвестицій у розвиток туристичної галузі;
- розвиток транспорту, засобів зв'язку;
- забезпечення високого рівня безпеки подорожей;
- збереження та розвиток туристичних ресурсів (заходи щодо збереження довкілля, збереження та відновлення історико-культурної спадщини);

- підвищення рівня обслуговування.

5. Створення об'єднання підприємств у формі кластера є вигідним та має багато переваг, але відсутність спеціального закону щодо кластерів не дає можливості повноцінно регулювати їхню діяльність.

В Україні створюються і функціонують багато кластерів, така ініціатива щодо їх створення виходить від самих суб'єктів господарювання, які об'єднуються у формальні або неформальні об'єднання з певною метою. Такі кластери створюються за концепцією «ініціатива знизу» та не мають ніяких додаткових пільг і гарантій. Одночасно набуває актуальності концепція кластерізації на державному рівні. І хоча досі не прийнята (але розроблений проект) Концепція створення кластерів в Україні, у низці державних програм розвитку окремих галузей та секторів економіки, а також у відповідних програмах розвитку регіонів, кластер визнається як дієвий ефективний механізм розвитку економіки та підвищення конкурентоспроможності певної галузі, регіону.

6. Відмінності кластерів від інших форм об'єднань підприємств:

- діяльність кластерів не визначає спеціальних особливостей його органів управління (на відміну від корпорацій та концернів);

- кластери мають постійний характер діяльності (на відміну від консорціумів);

- кластери створюються не лише з метою постійної координації господарської діяльності підприємств (на відміну від асоціацій);

- кластери тісно взаємодіють із навчальними закладами, органами місцевого самоврядування тощо;

- кластери отримують підтримку від держави або місцевих органів влади.

7. Загальними проблемами, що стримують розвиток кластерних структур у регіонах України, є такі:

- низький рівень прозорості і довіри між потенційними учасниками кластерів, у тому числі довіри до органів влади;

- відсутність достатнього досвіду державно-приватного партнерства, а також правові проблеми з його реалізації;

- недостатнє розуміння сутності кластерного підходу, його переваг та ефективності з боку органів влади і суб'єктів господарювання, а отже, і відсутність кластерних ініціатив та відповідної політики їх реалізації;

- недостатня якість і доступність транспортної та інженерної інфраструктури;

- недостатній рівень організаційного розвитку кластера, включаючи відсутність практики стратегічного планування розвитку кластера, відсутність системи ефективних інформаційних комунікацій між учасниками кластеру;

- обмежений доступ до зарубіжних ринків;

- низький рівень розвитку спеціалізованої інфраструктури та сервісу, у тому числі готелів, організацій громадського харчування, пасажирського транспорту;

- незадовільний стан ключових туристичних об'єктів, у тому числі пам'яток історії та культури;

- недотримання стандартів якості наданих послуг.

8. Стадії практичної реалізації досягла лише відносно невелика частина проектів розвитку кластерів. При цьому:

- не створені механізми методичної, інформаційно-консультаційної та освітньої підтримки розвитку кластерів;

- відсутня необхідна координація діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань підприємців щодо реалізації кластерної політики;

- обмежений набір інструментів фінансової підтримки кластерних проектів з бюджетних джерел.

9. Для успішного розвитку туризму в Україні і окремих регіонах необхідно вдосконалювати нормативно-правову базу цієї діяльності, а саме:

- з урахуванням досвіду провідних туристичних країн ЄС шляхом, що забезпечить удосконалення законодавства у зазначеній сфері;

- гармонізувати національні стандарти у сфері туризму та курортів з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню якості національного туристичного продукту шляхом:

- визначити та забезпечити типізацію та спеціалізацію курортів;
- створити сприятливі умови для організації діяльності національних туристичних операторів та підтримка малого бізнесу у сфері туризму та курортів.
- потрібно розробити і прийняти: у новій редакції Закони: «Про туризм», «Про сільський туризм», «Про кластери», «Про 4-км берегову зону».

10. Окремий Закон України «Про кластери» може передбачати статті, які врегульовують такі питання:

- формулювання визначень «кластер», «кластеризація», «учасник (засновник) кластера»;
- мета кластера (кластер створюється з метою економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності регіону, підвищення привабливості інвестиційної діяльності, розвитку інфраструктури тощо);
- види кластерів (міські, регіональні, національні та міжнародні; промислові, інноваційні, сервісні тощо);
- порядок створення кластера та його державна реєстрація (створення здійснюється відповідно до його установчого договору (рішення про утворення кластера) та статуту; кластер набуває прав юридичної особи з дня його державної реєстрації);
- структура кластера (три рівні: ядро кластера – головні підприємства-виробники; підприємства-постачальники послуг; інші підтримуючі суб'єкти – вищі навчальні заклади, страхові компанії та ін.);
- державна підтримка кластера (державна підтримка може здійснюватися завдяки коштам державного і місцевих бюджетів та з інших джерел, не заборонених законодавством);
- засновники та учасники кластера (засновниками та учасниками можуть бути підприємства, у тому числі акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю);

- права учасників кластера (учасники мають право: брати участь в управлінні справами кластера; брати участь у розподілі прибутку кластера; припинити участь у кластері);
- обов'язки учасників кластера (учасники зобов'язані: дотримуватися статуту кластера; виконувати зобов'язання перед кластером; зберігати комерційну таємницю про діяльність кластера);
- органи управління кластера (кластер має вищий орган управління (загальні збори учасників) та утворює виконавчий орган (колегіальний чи одноособовий));
- власність на майно кластера (кластер є власником: майна, переданого йому учасниками у власність, у господарське відання або в оперативне управління на основі установчого договору (рішення про утворення кластера); продукції, виробленої кластером внаслідок його діяльності; доходів; іншого майна, набутого на підставах, не заборонених законом та статутом кластера);
- вихід учасника з кластера (учасник кластера може вийти з його складу за рішенням загальних зборів зі збереженням взаємних зобов'язань та укладених договорів);
- припинення кластера (припинення відбувається в результаті його реорганізації в іншу форму об'єднання або ліквідації);
- міжнародні зв'язки кластерів (кластери України, з метою розвитку співробітництва, мають право взаємодіяти та об'єднуватися з міжнародними кластерами).

11. Регіональним органам влади слід виявити існуючі кластерні утворення та акцентувати увагу на стимулюванні їх розвитку. Регіональну економічну політику слід розробляти, передусім, згідно з потребами кластерних утворень. При цьому базовою необхідною умовою кластеризації є створення сприятливого бізнес-середовища у регіоні, тоді як форми діяльності суб'єкти господарювання повинні обирати собі самі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про туризм» від 15.09.95 № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 31. - Ст. 241. - С 705-717.
2. Закон України «Про курорти». – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2026-14>
3. Закон України "Про туризм". - Київ: Відомості Верховної Ради України, 2001.- № 32.
4. Закон України «Про туризм» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/zakon/pro_turyzm.htm
5. Закон України «Про туризм» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/anot/324/95-вр>.
6. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI // Голос України. – 2012. – 18 серпня (№ 153–154).
7. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні .- Проект Закону, № 1256 від 04.12.2014 // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52717
8. Проект Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Національної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ved.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&IDPage=23566&id=1150>
9. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014–2024 роки : Розпорядження КМ України від 28.08.2013 р. № 641-р // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 69. – Ст. 2543.
10. Про затвердження Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року : Розпорядження Каб. Міністрів України від 11.07.2013 р. № 548-р // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 61. – Ст. 2194.
11. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні .- Закон України .- (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 19-20, ст.166).

12. Про схвалення Концепції створення кластерів в Україні.- Розпорядженням Кабінету Міністрів України, - 2008 р. // www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html

13. Про впровадження кластерної моделі розвитку народних художніх промислів .- Ропорядження КМУ від 27 січня 2010 р. N 145-р .- Київ // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/145-2010-%D1%80>.

14. Проект Концепції створення транспортно-логістичного кластеру в Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/ru/document/view/id/8685>.

15. Про схвалення районної програми розвитку туризму в Арцизькому районі на 2017-2020 роки // artsyz-rda.odessa.gov.ua/.../421a-2017

16. Концепція створення кластерів в Україні.- Проект Закону.-2008 // www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html

17. Господарський кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144) // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

18. Адаманова З.О. Інноваційні кластери в національних економічних системах (НЕС): світовий досвід і можливості його адаптації в умовах України / З.О. Адаманова // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 5/1. – С. 162 – 163.

19. Антонюк К. Організаційно-економічний механізм підвищення міжнародної конкурентоспроможності туристичного сектору України. - Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2014/14akvtsu.pdf>

20. Асоціація розвитку туризму Одеського регіону «Велика Одеса»: цілі, пріоритети, стратегії розвитку // <http://www.big-odessa.com/site/a>

21. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування : монографія. — К. : Київський університет, 2001. — 395 с.

22. Бондарчук Н.В. Функціонування кластерів: світовий і вітчизняний досвід / Н.В. Бондарчук // Економіка та держава. – 2010. – № 9. – С. 107 – 109.

23. Буткевич О.В. Кластер як об'єкт господарсько-правової політики держави: актуалізація проблеми// Цивільне та господарське право .- № 4 (25) 2013 .- С. 42-49.
24. Войнаренко М. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів /М. Войнаренко // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 27-30.
25. Войнаренко М. Концепція кластерів до відродження виробництва на регіональному рівні /М. Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 1. – С. 29-33.
26. Гоблик В.В. Формування кластерів у рекреаційно-туристичному комплексі // Автореф. дис. кандидата економічних наук / ДНУЗ «Ужгородський національний університет» - Ужгород, 2009. - 24 с.
27. Горлачук В. В. Кластерна модель розвитку туризму / В. В. Горлачук, С. М. Січко // Економіка і регіон. — 2009. — № 2 (21). — С. 28—31
28. Готра В.В. Роль кластерної організації туристичного бізнесу Закарпаття в умовах розвитку сільських територій // <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/2074/1/%D0%A0%D0%9E%D0%9B%>
29. Грицюк Е. О. Економіка підприємства: навч. посіб. - К. : Дакор, 2009.- 304с.
30. Давиденко І.В. Організаційно-економічний механізм регулювання розвитку рекреаційної системи регіону: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.02.03. / І.В. Давиденко; Одеськ. держ. екон. ун-т. – Одеса, 2006. – 19 с.
31. Зіемеле А. Аналіз сучасного стану та перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні / А. Зіемеле // Туризм сільський зелений. – 2004. №1.
32. Європейська кластерна обсерваторія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.klasterobservatory.eu>
33. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://usr.minjust.gov.ua/ua/freesearch>
34. Илиева Л. Измерване на иновационната активност на туристическото предприятие / Л. Илиева // Наука и экономика ИУ. – 2010. – С. 195-206.
35. Истомина Л.А. Кластеры и кластерная политика: генезис, эволюция, инструменты. – Совет по развитию предпринимательства, 2015. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://ced.by/media/publication/books/klastery-i-klasternaja-politika/11_klastery_i_klasternaja_politika.pdf

36. Кирилюк Л.М. Перспективи створення туристичних кластерів на території Поділля // Геополітика и екогеодинаміка регіонів. – 2014. – №2(13). – Том 10. – С.580-584.

37. Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму: навчальний посібник / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К.: Знання, 2011. – 334 с.

38. Ковальва Ю. М. Практичні приклади функціонування кластерів у світі / Ю. М. Ковальова, Н. В. Алишева // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3 (2). – Т. 1. – С. 92–100.

39. Концепція створення кластерів в Україні (проект)[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biznes.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id

40. Комар Н. Концепція формування та державної підтримки кластерних структур в Європі / Н. Комар // Вісник Тернопільського національного технічного економічного університету. – 2014. – № 2. – С. 53 – 64.

41. Комплексна програма розвитку туризму і курортно-рекреаційної галузі Татарбунарського району Одеської області на 2016-2029 роки // tatarbunar-rda.odessa.gov.ua/.../kompleksna-programa-rozv

42. Корольчук Л. В. Механізм запровадження кластерної моделі розвитку туризму в транскордонному регіоні [Електронний ресурс] / Корольчук Л. В. – Режим доступу : <http://irbis-nbuv.gov.ua/>

43. Крайник О., Біль М. Туристичний кластер регіону як форма соціального діалогу: управлінський аспект // Науковий вісник "Демократичне самоврядування". - 2009. - Вип. 4. // [tourlib.net>statti_ukr/krajnyk.htm](http://tourlib.net/statti_ukr/krajnyk.htm)

44. Кульчицька Н. Сьогодні говорити про сільський туризм легко і модно / Н. Кульчицька // Туризм сільський зелений. – 2008. №1.

45. Кумакова С.В. Регулирование взаимодействия участников кластера как основа модернизации региональной экономической системы // innclub.info/wp-content/uploads/2011/11/кумакова_черников.doc

46. Курило І. В. Правовий аспект формування інноваційних кластерів у сільському господарстві / І. В. Курило // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 4. – С. 197–202.
47. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери в оздоровчому туризмі Одеської області. – Режим доступу: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5476>
48. Михайлюк О.Л. Туристичні кластери на базі сільського (зеленого) туризму // Зелена економіка. Зелені інвестиції. Зелений туризм : матеріали II Міжнародного форуму 25-26 вересня 2014 р., м. Одеса / НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. та ін. – Одеса Пальміра, 2014. - (с.230-234.)
49. Михайлюк О.Л. Перспективи розвитку винних туристичних кластерів на Півдні України // Науковий вісник, ОНЕУ, №1 (181), 2013, С. 29-41.
50. Михайлюк О. Л. Перспективи розвитку туристичних кластерів в Одеській області .- Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали круглого столу та студентської науково-практичної конференції (м. Одеса, 12 квітня 2018 р.) / Одеський національний економічний університет. – Одеса: ОНЕУ, 2018. – 678 с. (с. 49-57).
51. Ніколаєв Ю.О. Туристичні кластери в Україні / Ю.О. Ніколаєв // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – Вип. 4. – С. 336-341.
52. Одеса туристична // <http://www.odessatourism.org/ua/news>
53. Одеська асоціація туристичних агенцій "ОАТА" - детальна інформація про юридичну особу // <https://edr.dominus.kiev.ua/catalog/25832121>
54. Одеська область, Кілійський район // <https://vylkivska-gromada.gov.ua/>
55. Оленічева Ю.О. Проблеми й перспективи формування туристичних кластерів в Україні / Ю.О. Оленічева // Вісник ДІТБ. – 2013. - №17. – С. 201-206.
56. Оскольський В.В. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності України // Економіка України. - 2014. - 11(636) .- С. 4-16.
57. Офіційний сайт туроператора Пелікан тур <http://www.pelican-danube-tour.com.ua/vilkovo/ekskursii-i-tury/24/>
58. Офіційний сайт Вилківської міської об'єднаної територіальної громади // <https://vylkivska-gromada.gov.ua/>

59. Офіційний сайт Маловисківської міської Ради // <https://www.mviskarada.gov.ua/>
60. Петіна Г. Кластерний підхід до розвитку туристичної діяльності Одеського регіону. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nv_2014_9_15.pdf
61. Положення про транспортний кластер, погоджене рішенням Одеської обласної ради від 26 серпня 2011 року № 212-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblrada.odessa.gov.ua/index>.
62. Потапова І.І. Створення туристичного кластера як фактор стійкого комплексного розвитку туризму в регіоні / І.І. Потапова // Вісник Сочинського державного ун-ту туризму і курортної справи. -2008. - № 3-4 (5-6). - С.52-65.
63. Портер М. Економічний розвиток регіонів / Портер М. // Просторова економіка, 2006. - №4, - С.25-27.
64. Портер М.Е. Конкуренція . - М.: Вільямс, 2001. - 495 с.
65. Портер М.Е. Міжнародна конкуренція: Конкурентні переваги країн / М.Е. Портер. - М. : Міжнародні відносини, 1993. - С.105.
66. Пушкар Т.А. Світовий досвід формування й розвитку мережевих і кластерних об'єднань / Т.А. Пушкар, В.Г. Федорова // Економічний часопис-XXI. – 2011. – № 11-12. – С. 68 – 71.
67. Пятінкін С. Ф. Розвиток кластерів: сутність, актуальні підходи, зарубіжний досвід / С. Ф. Пятінкін, Т. П. Бикова. – Мінськ : Підручники і посібники, 2008. – 72 с.
68. Раевский С. В. Кластерная концепция организации структуры экономики региона / С. В. Раевский, Ю. В. Винокурова // Региональная экономика : теория и практика. — 2007. — № 5 (44). — С. 27—32.
69. Регіональний рекреаційний кластер у контексті структурної перебудови економіки регіону [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/semenov.htm

70. Семенов В. Ф. Кластерна політика в управлінні регіональним розвитком туризму / В. Ф. Семенов // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. пр. / голов. ред. М. І. Зверяков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2010. – Вип. 40. – С. 381-387.

71. Семенов В. Ф. Кластерні структури як чинники зміцнення конкурентних переваг регіону у міжнародних транспортних коридорах / В. Ф. Семенов, О. В. Білега // Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка. – Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2012. – № 4. – С. 27-32.

72. Семенов В. Ф. Територіальні умови і стратегії розвитку туризму в регіонах / В. Ф. Семенов, О. В. Басюк // Вісник Одеського національного університету. – 2014. – Т. 19. – Вип. ½. – С. 78-81.

73. Семенов В. Ф. Інноваційна стратегія ефективного використання економічного потенціалу регіону / В. Ф. Семенов // Формування ринкової економіки: збірник наукових праць. Спец. вип. Регіональний розвиток України : проблеми та перспективи. – К.: КНЕУ, 2011. – Ч. 1. – С. 46-55.

74. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці. – К.: Логос, 2004. – 848 с.: 190 іл.

75. Соколенко С.И. Перспективы развития кластеров туризма в Украине // Бизнес-партнер. – Севастополь, 2004. – № 3 (67). – С. 13.

76. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: Укр. Контекст. – К.: Логос, 2002. – 646 с.

77. Соколенко С. І. Створення міжнародних кластерів у галузі зеленого туризму (Ч. 1) [Електронний ресурс] / С. І. Соколенко. – Режим доступу: <http://ucluster.org/sokolenko/2009/09/stvorenniya-mizhna-rodnykh-klasteriv-u-galuzi-zelenogo-turizmu-chastinapersha/>

78. Сорока М. П. Державне стратегічне планування розвитку регіонів України: теорія, методологія, практика : монографія / М. П. Сорока — Донецьк : Юго-Восток, 2012. — 519 с.

79. Соскин О.И. Роль кластеров как новой формы предпринимательского объединения в развитии города [Електронний ресурс] / О.И. Соскин, Т. Куртева //

Севастополь на пути экономической и административно-территориальной реформы / Под общей ред. О. И. Соскина. – К.: Из-дво «ИТО», 2005. – Режим доступа: http://sevastopol.ospua.info/ch6_flr5_2.html

80. Створення агротуристичних кластерів – новий виток розвитку регіонів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aigu.org.ua/agro-cluster.html>

81. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року.- Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-п//<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>

82. Схеми туристичних кластерів // <https://www.google.com/search?q=%D1%81%D1%85%D0%B5%D0%BC&bih=882>

83. Терсіна О. Кластерна революція в Україні// Юридична газета onlin//<http://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/klasterna-revolyciia-v-ukrayini.htm>

84. Тимошенко Т.О. Кластерний підхід до розвитку туристичної галузі України як пріоритетний напрям державної політики // Вісник НАДУ при Президентіві України (Серія “Державне управління”). - №2, 2017 .- С. 55-59.

85. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія / Т. І. Ткаченко. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. – 463 с.

86. Требух А.А, Бандура Н.Б. Туристичний кластер як форма посилення конкурентних переваг регіону // Науковий вісник НДТУ України. - 2010. - С. 265-270.

87. Три роки без Криму: Як відпочивають біля моря в Одеській області // <https://ua.112.ua/statji/try-roky-bez-krymu-yak-vidpochyvaiut-bilia-moria-v-odeskii-oblasti-404971.html>

88. Туристичні кластери 300+ // <http://travelpeople.com.ua/>

89. Туристичному кластеру “Диканька” бути // <https://medium.com/%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96->
90. У Кременчуцькому районі громади створили унікальну комунальну установу аби розвивати зелений туризм // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://old.decentralization.gov.ua/news/item/id/7191>
91. Філіппова І. Актуальні проблеми, які гальмують розвиток сільського зеленого туризму / І. Філіппова // Туризм сільський зелений. 2003. №1
92. Фрумушика-Нова. Центр етнографічного, сільського зеленого туризму та сімейного відпочинку // frumushika.com
93. Черторижський В. М. Кластерна модель організації туристичної діяльності - чинник виходу та закріплення туристичних фірм на зовнішніх ринках / В. М. Черторижський, А. В. Колодійчук // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. - Львів : РВВ НЛТУ України. - 2009. - № 19. – С. 76-81.
94. Щербакова Н.О. Особливості формування та розвитку туристичних кластерів // Науковий журнал «Економіка та управління на транспорті». – Вип. 3. – 2016. – С. 92-96.
95. Швецов А. Пространственный кластер как инструмент активизации инновационного развития / А. Швецов // Проблемы теории и практики управления.– 2014. – № 4. – С. 51 – 61.
96. Ямчук А.В. Деякі питання побудови інноваційно-інформаційних кластерів / А.В. Ямчук // Проблеми науки. – 2012. – № 4. – С. 10 – 15.
97. The Concept of Clusters and Cluster Policies and Their Role for Competitive ness and Innovation: Main Statistical Result and Lessons learned [Електронний ресурс]. - Режим доступу:
http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/clustersworking-document-sec-2008-2635_en.pdf